

NURULLABOY SAROYI – NOYOB ME’MORIY YODGORLIK

Shahzoda Yaqubova

Namangan davlat universiteti, Tarix yo’nalishi talabasi

Annotatsiya:

XIX asr o’rtalari – XX asr boshlariga kelib qadimiy me’moriy obidalarga boy bo’lgan Ko’hna Xiva shahrida obidalar qurish uchun joy qolmaganligi uchun Xiva xonlari Ichan qal’a tashqarisidan qurdira boshlagan. Ushbu maqolada Xivadagi saroy hovlilardan biri – Nurullaboy majmuasi qurilishi tarixi, uning atrofidagi saroy, hovlilar bog’lar haqida so’z boradi. Shu bilan birga Nurullaboy majmuasining bir qismi hisoblangan xonlikning vaziri bo’lgan Sayid Ibrohim Xo’janing uyi va ushbu majmuaning orqa tomonida o’sha davrdagi xonlikdagi lavozimlardan biri bo’lgan va ular uchun qurilgan Tunqatorlar uyi haqida ham ma’lumotlar keltiriladi.

Kalit so’zlar:

Xiva xonligi, Nurullaboy saroyi, Muhammad Rahimxon II, Islomxo’ja, Asfandiyorxon, Ichan qal’a, “Nurullaboy bog’i”, dolonxona, qorovulxona, otxona, masjid, hujralar, pishiq g’isht, koshin, hovuz, chinni pechkalar, arxitektor A.M.Ropa, qabulxona, karnizlar, 70 ming tillo, sovet tuzumi, mustaqillik.

Xorazm tarixiga nazar soladigan bo’lsak, bu o’lka qadimiy tarixi, tarixiy obidalarining ko’pligi bilan ajralib turadi. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida xonlik markazi bo’lgan Xiva shahrida ko’plab me’moriy yodgorliklar barpo etilgan va shahar yirik madaniyat markazig aylangan. Bu davrda barpo etilgan me’moriy inshootlarning eng noyobi shak-shubxasiz Nurullaboy majmuasidir.

Majmuadagi saroy, madrasa, arzxonalar o’zining g’aroyibliigi va ham Sharqona ham Yevropa uslubida qurilgani bilan ajralib turadi. Albatta, har bir xon

o'zining saroy xonalari, ajoyib bog'lari bo'lishini hohlagan. Buning uchun ular eng mohir ustalarni me'moriy hunarmandchilik zargarlarini taklif qilib, shunday saroylar qurdirgan. Shunday saroylardan biri bu – Nurullaboy saroyi hisoblanadi. Saroy Xiva tarixidan so'zlaydi, o'zining go'zalligi, jozibasi, ulug'vorligi va hashamati bilan boshqa saroylardan ajralib turadi.

Nurullaboy saroyi 1906 – 1912-yillarda Xiva xoni bo'lgan Muhammad Rahimxon II davrida o'g'li Asfandiyorxon (1918 yil 1-oktabrda aynan shu saroy oldidagi hovuz bo'yida Junaidxon odamlari tomonidan bo'g'izlab o'ldirilgan¹) uchun qurilgan.

Ma'lumki, Ichan qal'ada imoratlar soni ko'payib, yangi bog'lar, saroylar, masjid-madrasalar qurish imkoni kamaygach, Muhammad Rahimxon I o'z o'g'illari Mahmud To'ra² va Muhammad To'ralarga shaharning g'arbiy tomonidan hovli joylar qurib beradi. Sayid Muhammadxon To'ra xon bo'lgach, shunday uylarga yaqin joyda Ko'rinishxona qurulishini vaziri Xasanmurod Qushbegiga topshiradi. Bayoniy va Ogahiyning yozishicha “Nurullaboy” nomi bilan mashhur bog'dagi yangi imoratlar kun chiqar tomonda qurilgan, shulardan biri bo'lgan Ko'rinishxona juda chiroyli bo'lib, unga Ogahiy shunday ta'rif aytgan: “Ko'rinishxona u valo” (Ulug' ko'rinishxona) degan. O'sha davrda ayni yoz fasllarida ko'rinishxonada qabul marosimlari o'tkazilgan.

Sayid Muhammadxondan keyin taxtga kelgan uning o'g'li Muhammad Rahimxon II (1864-1910) shu davrning boylaridan bo'lgan xivalik Nurullaboydan o'z bog'ini sotishini so'ragan. Shunda Nurullaboy xonga avvaldan xalq o'rtasida aytilib kelingan “Nurullaboy bog'i” nomini o'zgartirmasa sotishini aytadi. Xon rozi bo'ladi. Mana hozirgi kungacha ham saroy bilan birgalikda uning atrofidagi bog' shu nomda qolgan. Musiqaga qiziqqan Feruz bog'ni sotib olgandan keyin u

¹ Садуллаев А., Сотликов А., Абдуллаев О. Саййид Исломхўжа. – Т.: “Раззақов ОЖ” ХТ, 2005. – Б. 90.

² То'ра – Xiva xonlarining farzandlariga shunday unvon berilgan.

yerda o'g'li Asfandiyorxon uchun katta bir saroy va haram³ qurdiradi. Saroy Ichan-Qal'aning shimoliy g'arbiy qismida joylashgan. Bu ichki saroyning qurulishi 1896-1904-yillarga to'g'ri keladi.

Saroy maxsus reja asosida barpo etilgan. Birinchi navbatda saroy baland devor bilan o'rab olingan. Ushbu majmua (185.6 x 143.0m) ariq ustiga qurilgan ko'prik orqali darvozadan kirilgan. Saroy to'g'ri to'rtburchak tarxli (87.1 x 65.0m) 4 ta hovlisi bo'lgan va qal'aband devorning balandligi 7.5 m bo'lib, burjlar bilan ishlangan⁴. Saroyda 9 ta katta-kichik honalar va shu bilan birgalikda yana ko'plab honalar, dolonxona, qorovulxona, otxona, mulozimlar turadigan xonalar va haramdan iborat bo'lgan. Saroyga janub tomonidan qurilgan mahsus darvoza orqali kirilgan. Darvozaning ichkarisida esa xon mahkamasi, shaxsiy qo'riqchilar uchun honalar, devonxona ham shu yerda bunyod qilingan.

Saroyning uchunchi hovlisida 2 qavatli, janubiy-g'arbiy hovlida esa 1 qavatli xonalar joylashgan. Arzxona 82.0 x 71.0 metli bo'lib saroyning sharqida joylashgan. Tarxi "G" shakli ko'rinishidabo'lib shimol va g'arbga qaratilgan ayvonlari bor. Madrasaning ham bosh tarsi sharqqa qaratilgan. Janubiy-sharqiy burchagida 4 ustunli 2 qavatli masjid va hujralar joylashgan. Devorlarining atrofi pishiq g'isht va koshin bilan bezatilgan. Bog' saroyga tushgan bo'lib, u ham devor bilan o'ralgan. Bog'ning uch tomonida eshiklar bo'lib, ikkita eshik saroy bilan sharqdagisi arzxona, qabulxona bilan bog'langan. Bog' o'rtasida 8 qirrali hovuz bor⁵.

Saroyning ichini isitish maqsadida, ayniqsa Asfandiyorxon uchun mo'ljallangan honalarga Rossiyadan chinni pechkalar olib keltirilib o'rnatilgan.

---

³ Haram – xos joy, nomahramlar kiritilmaydigan joy, ichki hovli.

⁴ Маньковская А., Булатова В. Памятники зодчества Хорезма – Ташкент: Издательство литературы и искусства имени Гафура Гуляма, 1978. – С. 98.

⁵ Маньковская А., Булатова В. Памятники зодчества Хорезма – Ташкент: Издательство литературы и искусства имени Гафура Гуляма, 1978. – С. 98.

Feruzning vafotidan keyin taxtga kelgan uning o'g'li Asfandiyorxon(1910-1918) o'zi uchun saroyni yangicha uslubda qurishni boshlaydi. U yangi qabulxona qurdiradi, aynan shu qabulxonada chet ellik (rossiyalik) mehmonlarni qabul qilgan. Shu davrda Xiva xonligining bosh vaziri bo'lgan Islomxo'ja Asfandiyorxonning qabulxona qurishiga qarshi chiqqan. Chunki, o'sha paytda kasalxona, pochta-telegraf kechikayotgan va xazinada ham pul kam qolgan edi. Ammo xon o'z fikridan qaytmaydi va shogirdi Rahimbergan mahramni sohibkor (qurilish boshlig'i) qilib tayinlaydi. Ushbu qabulxona 1911-1913-yillarda qurib bitkazilgan. Meditsina fanlari doktori, professor A.A.Abdullayevning "Xorazmda tibbiyot" asarida shunday bir jumla bor: "Islomxo'ja yana Moskvaga borib, shaharning boshlig'i N.I.Puchkov qabulida bo'ladi. Moskva shahrining boshlig'i uni moskvalik arxitektor A.M.Ropa bilan tanishtiradi". A.M.Ropa boshchiligidagi arxitektorlar Xivaga kelib kasalxona, telegraf va aloqa, elchilarni qabul qilish uchun mehmonxona loyihasini maslahatlashib ketishadi. Tez orada loyiha tayyorlanib qurilish ishlari boshlab yuboriladi⁶. Arxitektor A.M.Ropaning loyihasi qabulxona qurilishida muhim ahamiyatiga ega hisoblanadi.

Qabulxona qurilishi uchun alohida pishgan g'ishtlar tayyorlangan. Bu g'ishtlarning loyi shahar yaqinidagi Avaz dunak (hozirda bu qishloq mavjud bo'lib Xiva kolxoz va Kosma yerlari yaqinida joylashgan.) qishlog'idan keltirilib, mahsus ishlangandan keyin 4 ta xumbuzda pishirilgan. G'isht pishirish va terish ishlarida Bobojon xumbuz, Matyoz bola, Xasan pirsiyon, Quryoz Bobojon va boshqa ustalar ishlashgan⁷. Saroyning tomi yupqa temir listlar bilan soyabon (uch burchak) shaklida bostirilgan. Saroyning o'zi yetti honadan iborat bo'lib, eshik, deraza va parket pollarini oq machitlik nemis ustalari tuzatishgan (Oqmachit Xivadan 15 km sharqda joylashgan qishloqning nomi.). Qabulxona xonalarining har birining ichki

⁶ "Nurullaboy" tarixiy majmuasi haqida / <https://nbu.uz/uz/kompleks-nurullaboy/>

⁷ <http://www.khivamuseum.uz/index.php/historical-objects/majmua/38-nurullaboy>

bezaklari bir-biridan farq qiladi. Devor va shiftdagi ganch o'yma ishlarini Ro'zmat arbob Masharipov, Nurmat usta, Xudaybergan Hoji, Quryoz Bobojonov va boshqalar bajarishgan. Va ayniqsa Abdulla Boltayevning⁸ naqsh berish ishlaridagi ahamiyati kattadir. Ganchdan naqsh o'yilgan devorlarga Vaisyozi Matkarimov boshchiligida moy bo'yoqlar bilan rang berilgan. Shiftlardagi Yevropa usulida yasalgan gullar va farishtalar rasmini shu davrning rus rassomlari yasashgan.

Mehmonxonaning ikkinchi honasi ziyofat uchun ajratilgan bo'lib, o'lchamlari 8x14m, balandligi 6 m bo'lgan. To'rtinchi xonada xonning qabulxonasi joylashgan bo'lib, bu yerda elchilar qabul qilinib, har xil shartnomalar imzolangan. Sakkiz burchakli yumaloq zal deb yuritilgan bu xona o'lchamlari 10 metr, balandligi 7 metrdir. Asfandiyorxon davrida bu xonaning har burchagida bittadan 1,5 x 3 mertli ko'zgular qo'yilgan. Bu ko'zgular qo'yilishining sababi xona o'ziga uyushtirgan suiqasdlar ko'p bo'lganligi uchun kelgan elchilarni har ko'zgodan ko'rib o'tirgan. Bu honaning shifti yog'ochdan ishlangan bo'lib, nihoyatda ustalik bilan nafis geometrik shakllar yasalgan va oltin suvi yuritilgan. Shiftni bezashda xivalik ustalardan Bobojon Qalandar, Masharip Qalandar, Vaisyozi Matkarimov va boshqalar mahoratlarini ko'rsatishgan. Shiftning pastidan devorlarga o'rnatilgan to'liqsimon karnizlar Rossiyadan mahsus qog'ozlarga o'rab keltirilgan. Oltinchi xona shiftini o'rtasiga ganch o'ymakorligi ustalari tomonidan musulmonlar timsoli bo'lgan yarim oy va yulduzlar naqshi tushirilganligi va rus ustalari bu hona shiftini to'rt tomoniga bittadan farishtalar rasmini moy bo'yoqlar bilan yasalganligi jihatidan ham ajralib turadi. Buning natijasida bir xonaning o'zida ham musulmon ham xristian diniga mansub belgilar paydo bo'lganligini ko'rishimiz mumkin. Mehmonxonaning yettinchi xonasini

---

⁸ Abdulla Boltayev (1896-1966) – Xivaning mashhur naqqoshi va tarixchisi. Xivadagi o'nlab tarixiy yodgorliklar qurulishida, jumladan Nurullaboy saroyi, Ko'hna Ark, Toshhovli, Islomxo'ja minorasi va madrasasi qurulishida hamda Toshkentda Navoiy nomli opera va balet teatrining Xiva zalini bezashda qatnashgan. 1930-1966-yillarda Xiva tarixi muzeyida katta ilmiy hodim bo'lib ishlab, xonlik tarixiga doir o'nlab qo'lyozma asarlarini yozib qoldirgan. SSSR davlat mukofoti sovrindori va O'zbekiston Xalq rassomi unvoniga ega.

shiftini to'vus patining gullari chiroyli qilib yasalgan va har xil rangdagi qimmatbaho toshlar o'rnatilgan. Devorlardagi ganch o'yma naqshi juda nafis qilib ishlangan va broza rang bilan bo'yalgan. Xonning saroyini qizdirish uchun qish kunlarida rossiyadan yettita chinni pechka keltirilgan. Bu pechkalarni rus ustalarining o'zlari qurib berganlar va ularni saksovul bilan qizdirishgan. Saroyning tashqi tomoni esa koshinlar bilan bezatilgan.

O'sha davr uchun Xiva xonligida yana bir yangilik bu mehmonxona uchun elektr qandillarning keltirilishi bilan katta va og'ir bo'lganligi sababli saroy tomida mahsus yog'och qurilmalar ishlangan. Ana shu piramidasimon qurilmalarga qandillar osib qo'yilgan. Qandillardagi elektr lampochkalarni yoqish uchun Xivaga 40 kilovatlik mahsus elektr stansiyasi ham keltirilgan⁹. Xivada birinchi elektr lampochkasini Volga bo'yidagi Sizan shahridan chaqirilgan Muso Sabanovich Yangio'zarov yoqqan. Qabulxona qurilishi uchun xazinadan 70 ming tillo (126 ming rubl) sarflangan¹⁰.

Nurullaboy majmuasining bir qismi hisoblangan va uning yonida qurilgan inshootlardan biri Sayid Ibrohimxo'janing uyidir. Ushbu bino 1904-yilda qurilgan. Bino o'z davrida turar-joy an'nalari ko'ra, yozgi ayvon, nigirik (karkas) ko'rinishida qad rostlagan. Sho'rolar davrida bino bir necha marta ta'mirlangan, qayta jihozlangan va turli xil maqsadlarda foydalanilgan. Sayid Ibrohimxo'ja biografiyasi bilan tanishadigan bo'lsak, u Sayid Atoiyning Xonqadagi xo'jalaridan biri bo'lmish Muhammad Xo'janing ishonchli vakili Sayidning o'g'li bo'lgan. Sayid Ibrohimxo'ja Sayid Islomxo'janing otasi va Sayid Muhammad Rahimxon II – Feruzning tog'asi bo'lgan. U o'z davrida vazir lavozimida ishlagan va ilg'or qarashlarga ega ma'rifatli inson bo'lgan. Uning ko'rsatmasiga binoan, yo'llar va ko'priklar qurilgan, tamirlangan. Qishloqlarning ijtimoiy infratuzilmasini yaratgan.

⁹Садуллаев А., Сотликов А., Абдуллаев О. Саййид Исломхўжа. – Т.: “Раззақов ОЖ” ХТ, 2005. – Б. 49.

¹⁰ Қўшжонов Отамурод, Полвонов Неъматжон. Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар (XIX аср иккинчи ярми – XX аср биринчи чораги). – Т.: “ABU MATBUOT-KONSALT” МЧЖ, 2007. – Б. 209.

Sayid Ibrohimxo'ja Xivadan Chorjo'yga qadar temir yo'l qurishni rejalashtirgan, bundan maqsad Xiva shahrini taraqqiy topgan dunyo bilan yaqinlashtirish edi. Shaxsiy mablag'i hisobiga paxta tozalash zavodi, kasalxona, dorixona, aniq va gumanitar fanlar o'qitiladigan maktablar qurdirgan.

Nurullaboy saroyini orqa tarafida o'sha davrning mansab unvonlaridan biri hisoblangan Tunqator va ular uchun qurilgan Tunqatorlar uyi barpo etilgan. Ular asli xonni qo'riqlash xizmati ya'ni kechasi bilan xonni qo'riqlab chiqadigan xizmatchilar vazifasida bo'lishgan¹¹. Shuning uchun ham ushbu bino xon saroyini qo'riqlash uchun uning orqa tarafida 1912-yilda qurilgan. Bu obidani ushlab turish uchun 11 ta ustun qo'yilgan va 9 ta deraza, kirish uchun 5 ta eshik qo'yilgan. Hozirda bu inshoot davlat muhofazasiga olingan.

Sovetlar davriga kelganda Nurullaboy majmuasi va boshqa tarixiy inshootlar turli maqsadlarda foydalanishgan. Jumladan Nurullaboy saroyida viloyatning davlat, partiya, komsomol, kasaba ittifoqi kabi tashkilotlar joylashgan edi. 1925-yil mayida Xorazm viloyati inqilobiy komiteti ushbu tarixiy obidani saqlab qolish va uni tozalikda tutish vazifasini komendatura vazifasiga yuklagan¹². Shu davrda o'tkazilgan barcha majlislar Nurullaboy saroyida o'tkazilgan.

Xulosa o'rnida shuni takidlash joizki, Nurullaboy saroyida Xorazm milliy uy-joy qurilishining an'naviy xususiyatlarini o'zida mijassam etganligini ko'rishimiz mumkin. Saroyning bezatilish jarayoni o'z davri uchun yuksak mahoratda ishlangan inshoot hisoblanadi. Ganchkor devorlari oltin va kumush bilan zarhallanganligi, zalning "oltin shifti", murakkab girih naqshlar bezatilganligi va ayvon ustunlaridagi naqshlar Xorazm yog'och o'ymakorligining yuksak namunasini ko'rishimiz mumkin. Vatanimiz mustaqillika erishganidan keyin tarixiy shaharlarimizdagi obidalarni qayta ta'mirlash olib borildi. Xususan, 2017-

¹¹ Eshov B. J., Odilov A. A. O'zbekiston tarixi. II kitob. – T.: "Donishmand ziyosi", 2020. – B. 294.

¹² Дурдиева Г., Заргаров А. Хоразм меъморий ёдгорликлари // Хоразм тарихи янги тадқиқотларда. Маъсул муҳаррир Д.Алимова. – Тошкент-Урганч, 2018. – Б. 142

yilda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev topshirig'iga binoan va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Xorazm viloyatidagi "Nurullaboy" tarixiy majmuasini rekonstruksiya qilish va restavratsiya qilish to'g'risida"gi Qaroriga muvofiq ushbu tarixiy majmua, undagi bino va inshootlar ta'mirlandi. Hozirda bu joy Xorazm an'anaviy hunarmandchilik asoriatiqalari saqlanadigan joyga va muzeyga aylantirilgan. Har yili bu tarixiy joyga minglab sayyohlar tashrif buyurmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Eshov B. J., Odilov A. A. O'zbekiston tarixi. II kitob. – T.: "Donishmand ziyosi", 2020.
2. Қўшжонов Отамурод, Полвонов Неъматжон. Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар (XIX аср иккинчи ярми – XX аср биринчи чораги). – Т.: "ABU MATBUOT-KONSALT" МЧЖ, 2007.
3. Маньковская А., Булатова В. Памятники зодчества Хорезма – Ташкент: Издательство литературы и искусства имени Гафура Гуляма, 1978.
4. Садуллаев А., Сотликов А., Абдуллаев О. Саййид Ислонхўжа. – Т.: "Раззақов ОЖ" ХТ, 2005.
5. "Nurullaboy" tarixiy majmuasi haqida / <https://nbu.uz/uz/kompleks-nurullaboy/>
6. <http://www.khivamuseum.uz/index.php/historical-objects/majmua/38-nurullaboy>